

Sven Steffens

Volksnamen in de stad gisteren en vandaag: het geval Sint-Jans-Molenbeek¹

Vertaling: Ann de Kreyger

Samenvatting

Sint-Jans-Molenbeek is een dorp in de buurt van Brussel dat vanaf 1800 langzaam maar zeker verstedelijkte en nu volwaardig deel uitmaakt van de hoofdstad. Met de studie van de namen en bijnamen die de inwoners aan hun woonplaatsen geven, schetst de toponymie een beeld van het leven dat zich daar afspeelt: verstedelijking, industrialisering, economisch verval, migraties en evolutie van het taalgebruik. De volledige geschiedenis van een streek speelt zich voor onze ogen af via de waarnemingen en mentaliteiten, met de ambities en de trots van zijn inwoners, de spanningen tussen volkeren en de evolutie van de sociale realiteiten.

Sven Steffens is historicus en, sinds december, 2004 directeur van het Gemeentelijk Museum van Sint-Jans-Molenbeek, museum voor plaatselijke geschiedenis in oprichting. In 2000 verdedigde hij een doctoraatssthesis aan de ULB over de geschiedenis van de beroepsopleiding en de socialisering bij de geschoolde manuele beroepen in België en in Duitsland (eind XVIIIde – begin XXste eeuw). Hij is gespecialiseerd in sociale geschiedenis en in het bijzonder arbeidsgeschiedenis.

Sint-Jans-Molenbeek, Molenbeek-Saint-Jean in het Frans, is één van de negentien gemeenten die vandaag het *Brussels Hoofdstedelijk Gewest* vormen. Dit vroegere dorp aan de poorten van de stad Brussel is in de loop van de jongste twee eeuwen uitgegroeid tot een sterk verstedelijkte en dicht bevolkte gemeente in het noordwesten van de Brusselse agglomeratie. De gemeente draagt veel meer dan deze twee namen, die dan wel niet officieel zijn, zoals het platte *Muilebeik*², maar door hun oorsprong en hun gebruik een volks karakter hebben. Hetzelfde fenomeen geldt voor de namen van bepaalde straten. Zo werd de *Paalstraat* of *rue de la Borne* in het Frans ooit in het Molenbeeks *Ijzermanstroetje* [straatje van de ijzeren man]³ genoemd. Ook bepaalde gebouwen dragen naast hun officiële naam, een volksnaam die ze te danken hebben aan het gebruik binnen de administratie. Zo wordt het grote sociale appartementsgebouw dat officieel *Sint-Lazarushof* is gedoopt en dat op het einde van de jaren 1920 werd gebouwd, bijvoorbeeld ook het *Sint-Lazarusblok* genoemd of, korter en in het dialect, *den blok* [het blok].

De toekenning van namen of bijnamen, in het dialect of in standaardtaal is een gangbaar, lees banaal fenomeen, dat in meer dan een opzicht interessant is. Volksnamen zijn in de eerste plaats een diep menselijke, soms pittoreske en smakelijke weerspiegeling van de geest van de bewoners van een bepaalde plaats. Met de benoeming wordt een plaats ten tweede geïdentificeerd en gekenmerkt. Zo dragen deze namen bij tot de oriëntatie en de positionering van de spreker, niet enkel in de geografische ruimte, maar ook in de sociale en culturele ruimte die de zijne is. Verder creëert de gedeelde kennis van volksnamen een groepsgevoel, drukt dit uit en steunt het. Men herkent elkaar door het gebruik van dezelfde namen. Ze worden immers als meer authentiek ervaren omdat ze in een gemeenschappelijke beleving en een collectieve mentaliteit verankerd zijn. Het kennen en analyseren van deze

¹ Herzien versie, aangevuld met ons artikel "Les noms non officiels et populaires des quartiers, rues et lieux", in: *Les Cahiers de La Fonderie*, nr. 33: *Molenbeek, une commune Bruxelloise*, dec. 2005, p.118-123.

² We schrijven de dialectnamen volgens de schrijfwijze van het standaardnederlands. Deze keuze leidt dan wel tot het verlies van precisie en nuances ten opzichte van het fonetisch alfabet, maar vergemakkelijkt de lezing.

³ We vermelden, tussen haakjes, onze vertaling van dialecttermen of van het Frans.

Contact gegevens :

Sven Steffens
Gemeentelijk Museum
Mommaertsstraat 2A, 1080 Sint-Jans-Molenbeek
Tel.: 02/412.08.10 - Fax: 02/412.08.19
ssteffens@molenbeek.irisnet.be

Michel Hubert (hoofdred.), 02/211 78 53 – 0485/41 67 64
hubert@fusl.ac.be

'parallele' nomenclatuur leidt bijgevolg tot een betere bewustwording van de beleving en de mentaliteit van een plaatselijke bevolking en tot een beter begrip.

Hoewel ze overal bestaan, hebben onderzoekers nooit interesse getoond voor volksnamen in de stad. Men houdt zich liever aan de officiële plaatsnamen en, bijvoorbeeld, de ideologische inzet die de grondslag vormt voor hun evolutie (voor de studies van Franse gevallen verwijzen we naar Bouvier en Guillon, 2001). Het is natuurlijk zo dat volksnamen te lijden hebben onder een reputatie van 'folkloristische' en 'kleurrijke' terminologie die geen onverbloemde, lees scatologische uitdrukkingen schuwt. De gemeentelijke overheid heeft de afgelopen jaren niettemin platen met de vroegere namen of populaire bijnamen naast de platen met de officiële straatnamen laten ophangen in de volkswijk van de Marollen, in Brussel-Stad.

Wat de volksnamen van Sint-Jans-Molenbeek betreft, hebben Aimé Bernaerts en Roger Kervyn de Marcke ten Driessche (1951) vooral, alsook Louis Quiévreux (1951 en 1969), Jean Francis (1975) en Antoon-Willem Maurissen (1980) de verdienste om enkele namen – ongeveer een tiental – te vermelden en om zich soms aan een historische uitleg te wagen. Hun aanpak is echter niet systematisch en zondigt door een bepaald tekort aan rechtlijnigheid. Pierre Van Nieuwenhuysen (1979), de enige auteur van een wetenschappelijke studie van de vroegere en hedendaagse Molenbeekse toponymie, heeft slechts bepaalde volksnamen weerhouden die vroeger door J. Francis werden vermeld, maar heeft de dialectuitspraak van bepaalde andere genoteerd.

We hebben de namen die hoger vermelde auteurs hebben vermeld, genoteerd en onderling vergeleken; peilingen uitgevoerd in verschillende schriftelijke bronnen; op empirische wijze en zonder steekproef een studie via vragenlijst gedaan naar de kennis en het gebruik van de volksnamen die verband houden met de gemeente; een reeks bejaarde getuigen ondervraagd tijdens onze veelvuldige ontmoetingen en het resultaat geraadpleegd van twee toponymie-enquêtes van 1954 en 1970 van het *Militair geografisch instituut* (vandaag het *Nationaal geografisch instituut*). Uitgaande van een historische benadering werden hoofdzakelijk namen in Vlaams dialect genoteerd, van welke een groot deel op zijn minst teruggaat tot de eerste helft van de XX^{ste} eeuw. De enquête heeft echter ook meer recente en actuele namen in het Nederlands en in het Frans ontdekt, wat aantoonde dat er nog altijd een toponymische creativiteit is en dat de behoefte om 'anders' te benoemen, blijft bestaan. Er moet echter nog een meer systematische inzameling op grotere schaal en een diepgaande historische en sociolinguïstische analyse van de volksnamen worden gerealiseerd.

De namen die door de politieke macht worden gekozen en aangenomen, die door de overheid worden gebruikt en die op de stadsplannen, in telefoonboeken en andere registers worden vermeld, werden als officiële namen beschouwd. Alle namen die niet tot deze categorie behoren, worden dus als volksnamen beschouwd. Het is echter zo dat de officiële toponymie gedeeltelijk op de oude volksnamen is geïnspireerd (*Beekkant* en *Ossegem* bijvoorbeeld, die straatnamen en de naam van een metrostation werden) en dat de sprekers, afhankelijk van de omstandigheden, het ene of het andere toponymische register gebruiken. Het gebeurt in dit opzicht regelmatig dat iemand zegt dat hij *op de Machtens* of *op de Mettwie* woont, dat wil zeggen op de *Edmond Machtenslaan* of op de *Louis Mettwielaan*.

Verder verduidelijken we dat het adjectief 'volks' niet noodzakelijk betekent dat een volledige plaatselijke bevolking de naam kent. Vandaag hangt de kennis (of het gebrek daaraan) van een bepaalde plaatsnaam in Sint-Jans-Molenbeek vaak af van de leeftijd van de persoon, van zijn geografische en sociale afkomst, van zijn moedertaal en voertaal, van de wijk waar hij woont, van de duur van zijn verblijf in de gemeente, enz. Men kan eenvoudiger stellen dat de toponymische praktijken even divers en veelzijdig zijn als de bestanddelen van een Molenbeekse bevolking die permanent evolueert.

De namen van de gemeente

Voor we de namen van de gemeente zelf vermelden, blijven we even stilstaan bij het feit dat Sint-Jans-Molenbeek, ondanks zijn niet geringe omvang (meer dan 82.000 inwoners officieel geregistreerd in juli 2007), groter dan verschillende middelgrote steden van het land, vandaag nog steeds wordt aangeduid met de term *gemeente* of *commune*. We herinneren er hier aan dat Sint-Jans-Molenbeek in 1795 het statuut van gemeente kreeg. Naar aanleiding van de industrialisering, de migrantenstromen en de verstedelijking wordt het dorp vanaf de XIXe eeuw, een van de buitenwijken van de stad Brussel die toen een grote uitbreiding kende. De Molenbeekse entiteit bewaart vandaag trouwens nog steeds dit aspect van buitenwijk, in de schaduw van de stad Brussel. Het komt dan ook bij niemand op om te spreken over de stad Sint-Jans-Molenbeek. Een bijzondere ontdekking bewijst dit naar believen: de gemeentelijke archieven bevatten een brief de dato 31 augustus 1910, die de gouverneur van de provincie Brabant naar de burgemeester en schepenen stuurde, met het verzoek om het juiste aantal leerlingen mee te delen "die de tekenacademie van uw stad hebben bezocht tijdens het schooljaar 1909". Een anonieme hand, waarschijnlijk deze van een ambtenaar, heeft het woord 'stad' doorstreept en 'gemeente' toegevoegd. In diezelfde gedachtegang wordt er gesproken van het *Gemeentehuis of Maison communale* en *Hôtel communal*, maar nooit van *Stadhuis* of *Hôtel de ville*.

De officiële naam is vrij lang, zowel voor het Nederlandstalige *Sint-Jans-Molenbeek* als voor het Franstalige *Molenbeek-Saint-Jean*. In het privé-gebruik heerst de tendens om afkortingen te gebruiken. De sprekers van vandaag gebruiken vaak *Molenbeek*, ongeacht of ze Nederlandstalig of Franstalig zijn en spreken de naam meestal op zijn Vlaams uit. Bij de niet-Nederlandstaligen horen we soms *Molenbek* ('-bek' zoals men 'bec' in het Frans zegt), een meer expressieve uitspraak. De dialectvormen *Muilebeik* of *Meulebeik* worden nog gebruikt door talrijke volwassen sprekers van Belgische afkomst, vooral van boven de veertig. De kortere vormen *Molen* (met de klemtoon op de eerste lettergreep) of *Molem* (met de klemtoon op de tweede lettergreep en uitspraak van de 'eind-m') zijn ingeburgerd bij de jongere generaties. Een ondervraagde sprak van *Mol*, maar we hebben deze term nooit gehoord op het terrein.

Deze verkorte vormen kunnen aanleiding geven tot neologismen zoals *Molencity* dat we in de maand maart 2005 gezien hebben onder de vorm van een tag op een gevel in de *Le Lorrainstraat*, in de Maritiemwijk. Een andere manier om het vandaag kort te houden is om *10/80* te zeggen of *1080* te schrijven, dat wil zeggen om de

naam te vervangen door het postnummer.⁴ Hoe afkeurenswaardig tags ook moge zijn, het is opmerkelijk te zien dat *1080, Molen* of *Molem* veelvuldig op gevels van huizen in het oostelijke deel van de gemeente worden aangebracht. Dat lijkt sterk op de praktijken van de *hiphopcultuur*, de cultuur van benadeelde jongeren uit de Noord-Amerikaanse en vervolgens Europese buitenwijken die sinds de jaren 1980 opdook. Of het nu *Muilebeik* of *Molem* is, het gaat telkens om een identiteitsuitdrukking die steunt op de toe-eigening van een ruimte met behulp van een naam. Drukt dit ook niet de wens van de jonge generatie uit de immigratie uit om haar plaats in de Belgische gemeenschap te bekrachtigen? Dat is alleszins de interpretatie van de CBCU (Cel ter bestrijding van de sociale uitsluiting) die dit doelpubliek beoogt en zijn avondlessen informatica daarom *molem.net* heeft gedoopt.

De namen van bepaalde delen van de gemeente

De historische kern rond de Sint-Jan-Baptistkerk werd vroeger *het dorp* of *le village* genoemd (Maurissen, 1980), wat natuurlijk verwijst naar de dorpsafkomst van de gemeente. De naam lijkt volledig in onbruik te zijn geraakt. Zo werd het westelijk deel van de gemeente in de tweede helft van de XX^{ste} eeuw nog aangeduid als *het landelijke* [Molenbeek], een verwijzing naar zijn agrarische aspect dat slechts geleidelijk verdween. We merken echter op dat het *Militair geografisch instituut* reeds in 1954 heeft vastgesteld dat heel veel oude plaatsnamen van landelijke afkomst in onbruik waren geraakt in Sint-Jans-Molenbeek. Vandaag zijn het de (officiële) namen van bepaalde straten die hun herinnering gedeeltelijk levend houden, zoals de Lakenveldstraat of de Ostendaelstraat (Charruadas, 2005).

De vroegere industriële wijken tussen het kanaal van Charleroi en de spoorweglijn hebben in de XIX^{de} eeuw aanleiding gegeven tot een benaming waarop meerdere varianten bestaan, namelijk *le Manchester belge*, *le petit Manchester* of *le petit Manchester belge*; een enkele ondervraagde maakte melding van de Nederlandse versie *klein Manchester*. Wanneer het woord vandaag wordt gebruikt, wordt stilzwijgend aangenomen dat men het verleden aanhaalt vermits de verdwijning van de industrie van de afgelopen decennia de instorting van de vroegere plaatselijke economische structuur heeft ingeluid. De precieze datum van de verschijning van deze bijnaam is onbekend (in de jaren 1870, volgens Jean d'Osta, 1996). Ook deze bijnaam had kunnen verdwijnen ten gevolge van de verdwijning van de industrie. Indien hij toch in het collectieve geheugen is gebleven, is dat vooral te danken aan de studie en de waardering van het Brussels industrieel verleden via tentoonstellingen en publicaties, door "La Fonderie", opgericht in 1983 te Sint-Jans-Molenbeek en sindsdien in de lokalen van de gewezen *Compagnie des Bronzes* van de *Ransfortstraat*, het *Brussels museum voor arbeid en industrie* geworden. Vandaag wordt de verwijzing naar de eerste stad in de geschiedenis van de industrialisering, Manchester, nog steeds als valoriserend ervaren. Het is trouwens interessant om vast te stellen dat Sint-Jans-Molenbeek niet de enige plaats in België is die een epitheton in verband met Manchester heeft ontvangen; het was namelijk ook het geval van Gent dat pompeus het *Manchester van het vasteland* werd genoemd en voor Roeselaere,

⁴ We hebben ook, maar duidelijk in minder grote getale, tags *1030* in Schaarbeek en *1120* in Neder-over-Heembeek gezien.

het Vlaamse Manchester genoemd. Beter nog, tientallen grote en minder grote industriële steden in Europa en in andere continenten werden vergeleken met Manchester en hebben vergelijkbare bijnamen gekregen. Via zijn naam heeft Sint-Jans-Molenbeek dus deelgenomen aan een zekere wereldmythologie van het industrieel kapitalisme.

Wat is de betekenis van *Molenbeek-plage* dat meerdere ondervraagden vermeld hebben en waar ligt dit deel van de gemeente exact? Bestaat er een verband met het kanaal dat vroeger werd gebruikt om te zwemmen of, ruimer, met de wijk *Marietiem* die zijn naam vanaf het einde van de XIX^{de} eeuw aan de installaties van de Haven van Brussel en de goederenopslag *Turn en Taxis* dankt? Bij gebrek aan verklaring van de 'echte' zin van *Molenbeek-plage*, is het verhelderend vast te stellen dat bepaalde namen in gebruik blijven, hoewel hun eerste betekenis misschien niet meer gekend is. Onze ondervraagden hebben aannemelijke, maar eigenlijk persoonlijke en uiteenlopende uitleg gegeven, hetgeen eens te meer aantoont dat de namen onderhevig zijn aan herinterpretatie: ironische wijze om te zeggen dat men, bij gebrek aan middelen, zijn vakantie thuis doorbrengt; zinspeling op het vroegere openluchtwembad, het *Solarium*; vlijmscherpe zinspeling op een werf die de straat vol zand heeft achtergelaten; zinspeling op het recente initiatief "Brussel-Bad" (sinds 2003) waarbij een berm van het kanaal van Charleroi (aan de kant van Brussel-Stad) tijdens de zomervakantie tot zeestrand wordt omgevormd (maar zonder zwempartij in het kanaal).

Sint-Jans-Molenbeek wordt door talrijke inwoners duidelijk gezien als een tweedelige gemeente. De spoorweglijn die het gemeentelijk grondgebied in twee deelt en slechts twee doorsteegjes voor voertuigen laat, namelijk de Steenweg op Gent en de Ninoofsesteenweg, wordt als een grens ervaren. In het westen is er het licht verheven gedeelte, hoofdzakelijk verstedelijkt in de XX^{ste} eeuw en hoofdzakelijk residentieel; de historische kern en de semi-industriële, semi-residentiële vroegere wijken die in het begin van de XIX^{de} eeuw verschenen en dicht bevolkt zijn, liggen in het oosten. Het is trouwens ook dit oostelijk deel dat, sinds de jaren 1960, de bevolking van buitenlandse afkomst groepeerde. Uit deze tweedelige visie (verdeling) van 'teggestelde' namen zoals *het oude* en *het nieuwe Molenbeek*, *het lager gelegen (deel van)* en *het hoger gelegen (deel van) Molenbeek* of nog *Molenbeek-laag* en *Molenbeek-hoog*, waaraan men *vieux* [oud] en *bas* [laag] *Molenbeek* in het Frans zal toevoegen. Hoewel deze namen voortkomen uit een buitensporige vereenvoudiging en een waardering van het westelijk deel ten nadeel van het oostelijk deel, moet men vaststellen dat men dergelijk type perceptie waarin een hoogteverschil wordt geassocieerd met sociale verschillen niet zelden ook ergens anders aantreft; het volstaat om bijvoorbeeld te denken aan de tegenstelling tussen de 'volkse' wijk van de *Marollen* en de 'mooie' wijken van het hoger gelegen deel van de stad Brussel.

De aanwezigheid van een omvangrijke Marokkaanse gemeenschap die zich sinds de jaren 1960 progressief hier heeft gevestigd, net in de oudste wijken van de gemeente, wordt weerspiegeld in de namen die de rasechte Belgische bevolking geeft, zoals *klein Marokko*, *Marokkenbeek* aan Nederlandstalige zijde of *(Petit) Marakech* of *le Maroc* aan Franstalige zijde, of nog *Molenkech* uit de samentrekking van Molen(beek) en (Marra)kech en *Casabeek*, van Casa(Blanca) en (Molen)beek. Er is een duidelijke ironische, zelfs kritische, connotatie die bij sommige sprekers omslaat in xenofobie. Ook hier is Sint-Jans-Molenbeek geen alleenstaand geval; overal

waar de autochtone bevolking met de massale komst en vestiging van buitenlandse volkeren wordt geconfronteerd, benoemen de eersten de plaatsen die de laatsten betrekken aan de hand van hun afkomst – we denken hierbij bijvoorbeeld aan *Borgerokko* als bijnaam van de gemeente Borgerhout in Antwerpen (zie Bali, 1993) of aan de Elsense wijk die *Matonge* wordt genoemd als verwijzing naar de Congolese gemeenschap die er leeft. We komen hierop terug wanneer er sprake is van de bijnaam van een oude Molenbeekse steeg.

Wijken, straten, steegjes, pleinen en enkele andere plaatsen

We hadden verwacht om heel veel (bij)namen voor de verschillende wijken van de gemeente te ontdekken, maar de oogst was eerder mager. De meeste getuigen en ondervraagden, alsook de geraadpleegde schriftelijke bronnen hebben gewone namen opgeleverd, samengesteld in verwijzing naar de officiële namen van een monument (wijk van het *Karreveld* naar de naam van het kasteel), een gebouw (*Marietiewijk* naar het “goederenstation” van Turn en Taxis), een straat (wijk van de *Jubel-feestlaan*), een park (*Scheutboswijk*) of een vroeger café (wijk van de *Koestaart*), om maar enkele voorbeelden te noemen. Sommige oude wijknamen zoals *Hamme*, *Lenebergveld* of *Neep*, oorspronkelijk landelijke plaatsnamen die nog worden vermeld in het woordenboek van Houet en Cleeren (1967), werden niet meer opgetekend tijdens onze enquête.

Wat niet betekent dat alle namen uit het volksregister verdwenen zijn. Zo zegt men nog altijd “t Zwët Vaaiver” [de zwarte vijver] (De Vriendt, 2004) voor de wijk van het *Zwartevijverplein / place des Étangs noirs*; de *Lamme(n) Hoek* [de luie hoek] ook de *Verloren Hoek* genoemd en zijn letterlijke Franse tegenhanger, *le Coin perdu* voor een wijk die tussen de *Van Zande-*, *Korenbeek-*, *Potaerdegat-* en de bovenkant van de *Begijnenstraat* ligt, respectievelijk rues *Van Zande-*, *Korenbeek-*, *Potaerdegat-* en *rue des Béguines*; in de *Vink*⁵ en, met verfransing van het lidwoord, *le Vink* [meerderbetekenissen mogelijk: de vogel, een plaats waar turf gestoken wordt of een patroniem] voor een kleine wijk van de *Van Kalckstraat / rue Van Kalck*. De wijk van de *Lamme(n)* of *Verloren Hoek* en deze van de *Vink* in het westelijk deel van de gemeente zijn wijken die teruggaan tot het eerste derde van de XX^{ste} eeuw, wat hun dialectnaam misschien verklaart.

Een ander geval is de eerder recente bijnaam *Chicago* die enerzijds wordt gegeven aan de wijk *Heyvaert* (zo genoemd naar de Heyvaertstraat), als verwijzing naar de bedenkelijke wagenhandel en anderzijds aan de wijken tussen het kanaal en het *Zwartevijverplein* als verwijzing naar de kleine stadscriminaliteit. Het staat nochtans vast dat sommige wijken van het historische deel sinds lang een weinig flatterende reputatie hadden ten gevolge van de armoede van hun inwoners. Dat is namelijk het geval van de *Sint-Maartens-*, *Fin-*, *Ransfort-* en *Kolomstraat / rues Saint-Martin, Fin, Ransfort* en de *la Colonne* zoals Pierre Platteau (1994) meldt in zijn jeugdherinneringen. Getuige hiervan is de bijnaam *Vagabontestroet* [Vagebondstraat] voor de *Sint-Maartenstraat* die wordt vermeld door een zeventigjarige getuige en uit de bijnaam *de Marollen van Muilebeik* [de Marollen van Molenbeek] voor de volledige wijk die een andere getuige zich uit de jaren 1950 herinnert.

⁵ Een zeventigjarige ondervraagde schreef de naam op de oude wijze, namelijk ‘Vinck’.

De oogst was rijker wat betreft de oude volksnamen van bepaalde straten en steegjes. Het gaat gedeeltelijk gewoon om de versie in gewesttaal van een officiële naam: de *Zwaartpaardstraat* / *rue du Cheval noir* *** wordt *Zwettepièrestroet* genoemd, de *Olifantstraat*, / *rue de l'Éléphant* wordt *Uilefontestroet* genoemd, de *Zeepziederijstraat* / *rue de la Savonnerie* wordt *Ziep-* of *Zijpstroet* [zeepstraat] genoemd, de *Kolomstraat* / *rue de la Colonne* wordt de *Kaloemmestroet* genoemd en de *Ransfortstraat* / *rue Ransfort* wordt *Ranfel-* of *Ransferstroet* genoemd. Voor een van de belangrijkste verkeerswegen, de *Steenweg op Gent* / *Chaussée de Gand*, bestaat zowel de dialectversies *de Stienweg* en *de Kassâ*, en een verfranste vorm, *de Chosseïë*, getuige van de invloed van het Frans op de volkstaal. Het is zo dat *de Stienweg* en *de Kassâ* polysemisch zijn want door sommigen gekend voor de *Steenweg op Jette*, *op Ninove* en *op Antwerpen*.

Andere straten hebben een bijnaam gekregen: de *Pradostraat* / *rue du Prado* werd gedurende lange tijd aangeduid met de pragmatische naam *Schoen-* of *Schoonstraat* [rue de la chaussure] omwille van de vele schoenwinkels in deze straat. De betekenis van de naam *Ijzermanstroetje* [straatje van de ijzeren man] of *Aizermannekestroet* [straat van de kleine ijzeren man] waarmee de *Paalstraat* / *rue de la Borne* wordt bedoeld is minder duidelijk; misschien gaat het om een verwijzing naar de metalen palen of naar een fontein met een antropomorf silhouet of misschien naar de eigenaar van de naam Ijzerman(s) of, zoals een tachtigjarige getuige beweert, omdat er een handelaar in oud ijzer in de straat woonde. Tenslotte blijft de naam *Netstraat* [straat van het net of propere straat?] voor de *Cinemastraat* / *rue du Cinéma*, vermeld door Bernaert en Kervyn de Marcke ten Driessche (1951), maar die niemand meer *ex post* schijnt te kennen of te kunnen verklaren, enigmatisch.

We konden zes populaire bijnamen vinden voor alle 55 steegjes die we hebben opgetekend sinds de XIX^{de} eeuw en die sindsdien allemaal zijn verdwenen of aangepast. Volgens Bernaert en Kervyn de Marcke ten Driessche (1951) werden de steegjes Ghijbrecht en Badaert (aan de *Finstraat* / *rue Fin*) en Haubrechts *Toekomststraat* / *rue de l'Avenir* respectievelijk "Poot⁶ de Cola" [Colaspoort], "Woelepoot" [Walenpoort] en "Schijtpoot" [poort waar men schijt] genoemd. Het woord 'poort' is hier een verwijzing naar de koetspoort die meestal toegang gaf tot de steeg en die 's nachts moest worden gesloten. De afkomst van de naam *Poot de Cola* blijft duister, behalve dan dat *Cola* het koosnaampje is voor *Nicolas*. De *Schijtpoot* herinnert eventueel aan een ongezonde sanitaire en hygiënische situatie, in navolging van dat wat Claire Billen en Jean-Michel Decroly (2003) opperen voor de *Pis-*, de *Voeuil* – en de *Schaitstrotje* [Pis-, Vuil- en Strontstraat] te Brussel. De *Woelepoot* lijkt ons daarentegen te verwijzen naar de Walen die zich in groep in een overwegend Vlaamse omgeving zouden hebben gevestigd, in navolging van dat wat Jean d'Osta (1979) verklaart voor de *Walensteeg* en het *Walenplein* te Brussel. In dat geval zou het hier om dezelfde logica gaan die, hoewel op grotere geografische schaal, leidde tot *Klein Marrakech* en *Marokkenbeek*.

Twee andere bijnamen van steegjes werden gevonden in de legende van iconografische bronnen, namelijk "Luizepoort"⁷ [porte aux poux] (gelegen aan de *Finstraat* /

⁶ Onze getuigen hebben nooit 'poot' gezegd, maar steeds 'pout'.

⁷ De grafie 'poort' is een normalisering die duidelijk afwijkt van de uitspraak in het dialect.

rue Fin) en “Hachelpoort” (*Biljartstraat / rue du Billard*)⁸, maar noch de betekenis van de tweede, noch de zin van de keuze van de eerste zijn gekend. Twee getuigen hebben een zesde bijnaam vermeld: *d'Horepout* [de hoerensteeg] (*D'Hon(d)tsteeg* aan de *Vanderstraetenstraat / rue Vanderstraeten*). Dan is er nog de *Meskenssteeg*, die zich dan wel op het grondgebied van de naburige gemeente Koekelberg bevindt, maar uitteeft op het *Zwartevijverplein* en het vermelden waard is omdat een getuige die de officiële naam niet kent, de bijnaam *Meskespout* [poort van de kleine messen] vermeldde met de uitleg dat deze naam verwees naar de blanke wapens die de jongeren van deze steeg dragen.

De namen die aan sommige pleinen worden gegeven, drukken een logica uit die we al gezien hebben: ofwel een gewone generieke naam en dus polysemisch zoals *de ploch* [het plein] voor het *Gemeenteplein / place Communale* en het *Voorplein Sint-Jan-de-doper / Parvis Saint-Jean-Baptiste* of *on de kerk* [aan de kerk] voor het *Voorplein Sint-Jan-de-doper* en het plein (zonder naam) voor de Sint-Remigiuskerk; of een meer specifieke gewone naam zoals *op de met* (*van Meulebeik*, zoals een getuige verduidelijkt) [op de markt (van Molenbeek)] voor het *Gemeenteplein* waar sinds de XIX^{de} eeuw de belangrijkste markt van de gemeente plaatsvindt, *de Verkesmet* [de varkensmarkt] voor de *Wauters-Koeckxplaats*⁹ / *place Wauters-Koeckx* waar bewijzen van deze markt zijn tot in 1914, of *de Pièremet* [de paardenmarkt] voor de *Hertogin van Brabantplaats / place de la Duchesse de Brabant* verwijzend naar deze markt die er sinds het eind van de jaren 1880 werd georganiseerd; of een bijnaam zoals *'t Leugenaarspleintje* of *Leugenoetpleintje* [la petite place des menteurs] voor een plein zonder officiële naam op de kruising van de *Menen-*, *Oosten-de-*, *Kortrijk*, *Delaunoy-*, *Kempen-* en *Groeninghestraat*. De bronnen geven uiteenlopende verklaringen over de afkomst van de naam van deze laatste straat: volgens Louis Quiévreux (1951) zou deze naam een humoristische echo zijn van de spontane en informele vergaderingen van mensen uit de omgeving die zich tijdens de Eerste Wereldoorlog, overgaven aan weinig ernstige speculaties over de militaire gebeurtenissen. In zijn autobiografische roman laat Pierre Platteau (1994) zijn grootvader zeggen dat het een zinspel is op kaartspelers die vals spelen; en van de ondervraagde getuigen koppelde de ene de naam aan roddels van oude personen die er woonden en de andere aan liefdesafspraken die niet werden nageleefd. Kortom, de bijnaam is onderhevig aan herinterpretatie en vormt een projectiescherm voor reële of denkbeeldige feiten.

We vinden gelijkaardige namen voor meerdere gebouwen of gehelen van gebouwen: ofwel een gewone generieke naam zoals *den blok* [het blok], vermeld in de inleiding voor het grote sociale appartementsgebouw uit de jaren 1920, aan de *Louis De Gunststraat* en de *Edmond Bonehillstraat*, dat trouwens ook wordt aangeduid door de officiële naam *Sint-Lazarushof*; terwijl *den blok* ook wordt gebruikt voor andere collectieve sociale woningen omdat het opmerkelijk bondig en expressief uitdrukking geeft aan het dichtbevolkte en compacte aspect van dit type woningen in vergelijking met meer geïndividualiseerde woningen; ofwel een meer specifieke gewone naam zoals *on de lanteire* [in de lantaarn] voor een gebouw in de *Voorspoedstraat* dat een tachtigjarige getuige die er gewoond heeft, zich herinnert; *'t Citeike* [de kleine cité] voor de *Cité Diongre* (aan weerszijden van de *Joseph Dion-*

⁸ Sindsdien *Fernand Brunfautstraat / Fernand Brunfaut* geworden.

⁹ Sindsdien *Voltaireplein / Place Voltaire* geworden.

grestraat/ rue Joseph Diongre) die wordt vermeld door een bewoonster van één van de piepkleine eengezinswoningen die deze cité vormen; *de Puipel* of *de kleine Peupel* [het (kleine) volk] voor het vroegere *Volkshuis* van Molenbeek (de toevoeging 'klein' verwijst misschien naar het (grote) *Volkshuis* in Brussel-Stad); of *het lattenwerk* [le lattage] dat tijdens het interbellum werd gebruikt voor een achterliggend huizenblok in de *Schoolstraat / rue de l'École*, uitgerust met een kleine koer vooraan en van de straat afgescheiden door latten (jeugdherinnering van een tachtigjarige Molenbeekse, vermeld door De Pauw, 2002); of een bijnaam zoals het scherpe *Kar-tonnenblok* [bloc en carton] voor een toren met sociale woningen die in 1965–1967 werd opgetrokken in de *Fernand Brunfauststraat* (Huberty, 2000; Boterdael, 2004) met muren en plafonds van gyproc en dus niet echt stevig. De verschillende bijnamen die worden gegeven aan een vrij nieuw gebouw op de hoek van de *Steenweg op Gent / Chaussée de Gand* en de *Koolmijnenkaai / Quai des Charbonnages*, waarvan de gevel met het futuristische design in bolvormige golfplaat inderdaad aan een conservendoos doet denken: *conservenblik* of *sardiënblik* of *pilchardblik* voor de enen, *Marie Thumas*: een zinspeling op het oude bekende Belgische merk van groentenblikken, voor de anderen. Ofwel een bijnaam die enkel te danken is aan het ludieke plezier van het woordspel zoals *Sint-Botsje* [heilige kleine baard] op basis van de dubbele betekenis van de voor naam 'Barb' in de naam van de vroegere basisschool *Sint-Barbara/Sainte-Barbe* (*Isidoor Teirlinckstraat / rue Isidore Teirlinck*), vermeld door de gewezen directeur. De koloniale verwijzing in *Matadi* en in 't *Congoske* [in het kleine Congo] voor een geheel van arbeiderswoningen in de *Dilbeekstraat / rue de Dilbeek* blijft momenteel duister.

Wat de microtoponymie betreft, merken we dat heel wat industriële bedrijven in het verleden gewoon werden aangeduid als 'fabriek' met verduidelijking van het product: *bachefabriek* [dekzeilen], *brons-* [(voorwerpen van) brons] *chocolate-* [chocolade], *kassoeltjes-* [potten], *koekskes-* [koeken], *medollekes-* [medailles], *oile-* of *uile-* [olie], *sigarette-* of *tabak-* [sigaretten of tabak], *suiker-* of *soeiker-* [suiker] en *vlekesfabriek* [conserven]. Tot hetzelfde register behoort *le Poudro* voor een vroegere afvalverbrandingfabriek die gemalen rubber produceerde (Vanden Bemden, 2004). Hetzelfde geldt voor het oude geval dat dateert uit het midden van de XIX^{de} eeuw, namelijk *het Meuleken* [de kleine molen] voor de molen die *Hozeikmolen* wordt genoemd (Van Nieuwenhuysen, 1979). De verwijzing naar de naam van de onderneming als dusdanig schijnt zeldzamer te zijn, zoals blijkt voor de verschillende tabakproducenten: *bai Gosset* [bij Gosset], *in Saint-Michel* [bij Saint-Michel], *den Odon Warland* [de Odon Warland]. De enige echte bijnaam die we hebben gevonden, is *het vlooiënbakske* [de kleine vlooiënmant] voor de vroegere bioscoop *Corso*, aan de *Steenweg op Gent*, vermeld door meerdere ondervraagde bejaarde personen.

We eindigen met een plaats zonder officiële naam. J. Francis (1975) vermeldt de sympathieke naam *Far-West* die de kinderen voor de Tweede Wereldoorlog gaven aan een stort in de buurt van het kasteel van *Karreveld*, dat in het dialect trouwens *het steut* of *stet* (het stort) wordt genoemd. Dit is een duidelijk voorbeeld van de invloed die de literatuur en misschien ook de Noord-Amerikaanse films konden hebben op de verbeelding en de woordenschat van Molenbeekse kinderen die, net als vele anderen, gefascineerd waren door de avonturen van cowboys en indianen.

Conclusies

Wat onthouden we van deze ongetwijfeld onvolledige oogst aan volksnamen van de gemeente, haar verschillende zones, wijken, straten, steegjes, pleinen, enz. ?

Ten eerste de geladenheid en de duidelijke dominantie van namen in Vlaamse volkstaal onder de oude benamingen. Gelet op het belang van de dialecten binnen de volkslagen, zelfs in stedelijk milieu, tot ten minste de Tweede Wereldoorlog, is deze vaststelling niet verrassend in het geval van een gemeente uit de Brusselse agglomeratie. En toch kan men zich afvragen of er ook geen bijnamen in het Frans waren, in elk geval in de burgermilieus. We denken hier aan het voorbeeld van (*petit*) *Manchester belge* met een valoriserende connotatie.

Ten tweede de sterke erosie van oude volksnamen die nog hoofdzakelijk gekend zijn bij bejaarde personen indien ze niet al in de vergetelheid zijn verzeild. Dit zou het resultaat kunnen zijn van het vertrek van een deel van de rasechte Belgische bevolking en haar vervanging door nieuwe inwoners, al dan niet van buitenlandse afkomst. Men kan er simultaan het resultaat in zien van de veralgemening van de verlengde schoolplicht en de invloed van de massamedia die het gebruik van standaardtalen ten nadele van het dialect van de vroegere mondelinge volkscultuur bevordert. In diezelfde gedachtegang merken we een zekere 'besmetting' van de gewesttaal en het Nederlands door de Franse taal op: hetzij via de hybride straatnamen waarvan het eerste deel in het Frans gevolgd wordt door 'stroet' [straat] – *Billardstroet*, *Colonnestroet*, *Finstroet* – of bestaande uit een Nederlands lidwoord, gevolgd door een Franse naam – *de Jubelfeest* voor de *Jubelfeestlaan* (*boulevard du Jubelfeest*) en *de Saint-remi* voor de wijk rond de Sint-Remigiuskerk – of via de hybride formule, half-volkstaal, half-Frans, *Meulebeik-Saint-Jean* zoals een ondervraagde op onze vragenlijst noteerde; of door het alternerende gebruik van straatnamen, nu eens in het Nederlands, dan weer in het Frans, net als in de herinneringen onder romanvorm van Pierre Platteau, geboren in 1945; hetzij via de verschijning van een Franse naam als vertaling van de dialectnaam zoals in het geval van de herberg die het restaurant *Koeieschiët* werd, *Queue de vache* genoemd (en na de verandering van eigenaar, *New Queue de vache* ...).

Ten derde het vaak directe, beknopte en pragmatische karakter van de Vlaamse volksnamen. De *Pièremet* [paardenmarkt] voor de *Hertogin van Brabantplaats*, de *Ziepstroet* [Zeepstraat] voor de *Zeepziederijstraat* of de *bronsfabriek* [fabrique de bronze] voor de vroegere *Compagnie des Bronzes* hebben gemeen dat ze recht op het doel afgaan en het belangrijkste samenvatten. Deze namen, alsook de polysemische namen die op verschillende straten of ondernemingen kunnen worden toegepast – *de kassâ* [de laan], de *koekskesfabriek* [de koekjesfabriek], bijvoorbeeld –, getuigen van een diepgaande verankering in de ruimte en een sterke verknochtheid aan een bestaan dat in zijn nabije omgeving past. Wat trouwens wordt bevestigd door de affectief geladen namen zoals *de Meskespout* [poort van de kleine messen] voor de vroegere *Meskenssteeg* of de *kartonnenblok* [bloc de carton] voor een toren met sociale woningen in de *Fernand Brunfautstraat*. Kortom, het gaat bovenal om een buurtnomenclatuur. Vanuit dit oogpunt lijkt het normaal dat geen enkele getuige of ondervraagde alle namen kent die tijdens de enquête werden genoteerd.

Ten vierde dat het vroegere en huidige toponymisch patrimonium al zijn geheimen nog niet heeft prijsgegeven. Het begrip van sommige oude namen ontsnapt ons en de enquête zou moeten worden vervolgd en uitgediept.

Ten vijfde dat een van de belangrijkste maatschappelijke uitdagingen van vandaag, namelijk de integratie van bevolkingen van buitenlandse afkomst en de spanningen die daarmee gepaard gaan, worden weerspiegeld in de bijnamen die de oostelijke helft van de gemeente krijgt. Parallel hiermee kunnen we een zekere aanspraak makende territoriale identificatie vanwege de jeugd waarnemen via talrijke tags en andere graffiti die soms expliciet valoriserend zijn, zoals het kleine opschrift *Molem Olympic !! 1080 Vandermaelenstraat / rue Vandermaelen*. Het is precies in deze sociale en culturele context dat de oprichting van het Gemeentelijk museum kadert en, bijvoorbeeld, ons toponymisch onderzoek dat niet enkel patrimoniaal wil zijn, maar ook een poging wil doen om de verschillende bestanddelen van de bevolking via de geschiedenis, te verbinden.

Ten slotte onthouden we dat de volksnamen in de stad een veelzijdig fenomeen in beweging zijn ten gevolge van de demografische, sociologische en (multi-)culturele dynamiek. Het staat vast en het is te wensen dat een systematische inzameling op veel grote schaal en met inbegrip van een vergelijking met andere gemeenten een betere analyse van de doorslaggevende factoren van zijn evolutie zou toelaten.

Bibliografie

- BALI, Fatima, *Mijn leven in Borgerokko*, Antwerpen – Baarn: Hadewijch, 1994.
- BERNAERTS, Aimé, KERVYN DE MARCKE TEN DRIESSCHE, Roger, *Les noms de rues à Bruxelles. Leur histoire, leur signification, leur sort*, 2e ed. herzien en verb., Brussel: De Visscher, 1951.
- BILLEN, Claire, DECROLY, Jean-Michel, *Petits coins dans la grande ville. Les toilettes publiques à Bruxelles du moyen âge à nos jours* (coll. Historia Bruxellæ), Brussel: Museum van de Stad Brussel, 2003.
- BOTERDAEL, Jean, *Molenbeek-Saint-Jean* (coll. Gemeentegids van het Brussels Gewest), Brussel: Gidsen CFC-Edities, 2004.
- BOUVIER, Jean-Claude, GUILLON, Jean-Marie (dir.), *La toponymie urbaine. Significations et enjeux*. Akten van het colloquium in Aix-en-Provence, 11–12 december 1998, Parijs: L'Harmattan, 2001.
- CHARRUADAS, Paulo, « De la toponymie ancienne à l'odonymie actuelle. Un passé molenbeekoïse encore présent », in: *Les Cahiers de La Fonderie*, nr. 33: *Molenbeek, une commune bruxelloise*, dec. 2005, p.114–117.
- DEKOSTER, J.A., *Het Brussels dialect. Kênde gaa ons moejertoe'l*, Brussel: Uitg. Trema, 1991.
- DE PAUW, Geert, *Een beeld van een buurt. Molenbeek-centrum door de ogen van zijn bewoners. Mille et une facettes d'un quartier. Molenbeek-centre vu par ses habitants*, Molenbeek: verantwoordelijke uitgever Jean-Marie De Smet, 2002.
- DE RAADT, J.-Th., *Les sobriquets des communes belges. (Blason populaire)*, Brussel: Constant Baune ed., 1903.

- DE VRIENDT, Sera, *Brussels* (coll. Taal in stad en land), Tielt: Lannoo, 2004.
- EICHLER, Ernst (Hg.), *Namenforschung. Ein internationales Handbuch zur Onomastik. Name studies. An international handbook of onomastics. Les noms propres. Manuel international d'onomastique* (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft (...), Bd. 11), Berlin – New York: Walter de Gruyter, 1995–1996, 3 vol.
- FRANCIS, Jean, *La chanson des rues de Molenbeek-Saint-Jean* (coll. La chanson des rues), Brussel: Louis Musin ed., 1975.
- HOUET et CLEEREN, *Dictionnaire moderne des communes belges, géographique, administratif, statistique. Modern woordenboek der Belgische gemeenten, aardrijkskundig, administratief, statistisch*, Bruxelles/Brussel: Druk. Dewarichet, 1967.
- HUBERTY, Colette, *Le Logement molenbeekois. Une histoire de société. 100 ans / Le Logement molenbeekois. Een geschiedenis van de samenleving. 100 jaar*, Brussel: Le Logement molenbeekois, [2000].
- LEMAIRE, Albert H.M.G., *Histoire de la commune de Molenbeek-Saint-Jean et de l'Institut des Clercs de Saint-Viateur*, Brussel: bij de auteur, 1988.
- MAURISSEN, Antoon-Willem, *Bijdrage tot de geschiedenis van Sint-Jans-Molenbeek*, Puurs: Drukkerij-uitgeverij Baeté, 1980.
- d'OSTA, Jean, *Les rues disparues de Bruxelles*, Brussel: Rossel, 1979.
- d'OSTA, Jean, *Dictionnaire historique des faubourgs de Bruxelles*, définitieve editie, s.l.: Ed. Le Livre, 1996.
- PLATTEAU, Pierre, *School nummer 1*, Amsterdam – Antwerpen: Uitg. Atlas, 1994.
- QUIÉVREUX, Louis, *Bruxelles notre capitale. Histoire, folklore, archéologie*, Brussel – Luik: Ed. PIM-Services, [1951].
- QUIÉVREUX, Louis, *Dictionnaire du dialecte bruxellois*, herdruk van de 3de ed. [1969], Brussel: Ed. Libro-Sciences, 1991.
- RENTENAAR, Rob, *Groeten van elders. Plaatsnamen en familienamen als spiegel van onze cultuur*, Naarden: Strengholt, 1990.
- TOELEN, Toon, *De grote en de kleine geschiedenis van de Kassei. La grande et la petite histoire de la Chaussée*, Brussel: Archief en Museum van het Vlaams leven te Brussel, 2004.
- VANDEN BEMDEN, Albert, « Le parc aérostatique de Koekelberg, qui en réalité se trouvait sur le territoire de Molenbeek-Saint-Jean. Souvenirs d'enfance », in: *Molenbecca. Cercle d'histoire locale – lokale heemkundige kring. Revue trimestrielle – driemaandelijks tijdschrift*, 5de jaar, nr. 17, jan. 2005, p.20–27.
- VAN NIEUWENHUYSEN, Pierre, *Bijdrage tot de toponymie van Sint-Jans-Molenbeek*, Onuitgegeven eindwerk, UCL, Germaanse filologie, 1979, 2 vol.
- VERHAVERT, Cypriaan, « Straatnamen en volkstaal », in: IDEM, *Brusselsche typen*, 4de duizend, Brussel: Office de Publicité – « tspaeverke », s.d. [1ste ed. 1923], p. 34–37.